

Relikty pradziejowego górnictwa w rejonie Gór Świętokrzyskich w kontekście eksploatacji złóż krzemienia pasiastego

Problematyka prawno-konserwatorska

Marcin Sabaciński

archeolog
Narodowy Instytut Dziedzictwa

PONIŻSZY ARTYKUŁ W OBSZERNYCH FRAGMENTACH opiera się na tekście pracy dyplomowej, obronionej przez autora w Instytucie Prahistorii UAM, w ramach studium podyplomowego „Ochrona i zarządzanie dziedzictwem archeologicznym”¹. Na podstawie pracy powstał już jeden artykuł², jednak od tego czasu zmieniły się realia opisywanych problemów, a niektóre wnioski przestały być aktualne; stąd konieczność ponownego przedstawienia zagadnienia z uwzględnieniem nowych faktów i przetworzonych wniosków.

Inspiracją do podjęcia tematu dotyczącego systemu ochrony złóż krzemienia pasiastego w Polsce stało się kilka następujących po sobie zdarzeń. Po pierwsze – były to doniesienia prasowe³ o powtarzających się aktach niszczenia pradziejowych szybów, pracowni i hałd kopalnianych w obrębie pomnika historii Krzemionki k. Ostrowca Świętokrzyskiego, a po wtóre – informacje o zarejestrowaniu zniszczeń dokonanych przez poszukiwaczy krzemienia pasiastego na innych starożytnych stanowiskach górniczych. Okazało się również, że części terenowych relikwów pradziejowego górnictwa krzemienia w rejonie Gór Świętokrzyskich nie ujęto w Krajowej Ewidencji Zabytków Archeologicznych, więc nie podlegają skutecznym formom prawnej ochrony, oczekując na odpowiednie rozpoznanie i zainwentaryzowanie⁴. Spotkania z badaczami

działającymi na tym obszarze dopełniły obrazu zagrożeń. Zgodnie z ich relacjami w okolicach występowania na powierzchni ziemi lub płytko pod nią wychodni krzemienia i stanowisk archeologicznych związanych z wydobywaniem i przetworstwem tego surowca znalezienie osoby oferującej dostarczenie go w dowolnej ilości nie nastroczało większych trudności⁵. Na podstawie doniesień medialnych cenę krzemienia na czarnym rynku można określić na ok. 8 zł za odłupek⁶ bądź od 5 do 30 zł za kilogram⁷. Zagadnienie jawiło się więc jako bardzo poważny – a jednocześnie ciekawy – problem konserwatorski i administracyjno-prawny.

Wstępne rozpoznanie sytuacji nie dawało nadziei na znalezienie prostej metody ochrony zasobów dziedzictwa archeologicznego związanych funkcjonalnie bądź terytorialnie ze złożami krzemienia pasiastego. Celem nielegalnych wykopalisk na obszarze nieruchomości zabytków archeologicznych⁸ jest krzemień jako surowiec. Zazwyczaj wykopaliska takie nie są powiązane z kolekcjonerstwem zabytków, więc standardowe metody zwalczania rabunku i niszczenia stanowisk archeologicznych, polegające na eliminowaniu skradzionych artefaktów z rynku⁹, nie zdawały egzaminu. W przypadku gotowych wyrobów jubilerskich z krzemienia pasiastego funkcjonujących w obrocie handlowym nie można stwierdzić, że zostały wykonane z zabytku. W związku z tym udowodnienie, że przy pozyskiwaniu krzemienia naruszono warstwy

stanowiska archeologicznego (zniszczono zabytek) bywa prawie niemożliwe. Od chwili wstępnej obróbki dostarczonego surowca, czasem dokonywanej już przez złodzieja, identyfikacja zabytku staje się najczęściej niwykonalna. Również w przypadku surowca krzemienno niemającego cech zabytku nie da się stwierdzić, czy dana jego partia pochodzi ze stanowiska archeologicznego, czy też spoza niego. W praktyce wyciągnięcie konsekwencji wobec osób pozyskujących krzemień pasiasty w postaci surowca w miejscach powiązanych z prądziejowym górnictwem i osadnictwem wydawało się możliwe jedynie w przypadku zatrzymania ich na gorącym uczynku bądź posiadania przez nie ruchomych zabytków archeologicznych wykonanych z tego minerału.

W tej sytuacji uznano, że przedmiotem rozważań powinien być krzemień pasiasty jako kopalina, a dopiero w dalszej kolejności jako substancja ruchomych zabytków archeologicznych i czynnik związany z osadnictwem prądziejowym. Okazało się bowiem, że obowiązujące w Polsce przepisy dość szczegółowo określają zasady wydobywania i obrotu podobnymi minerałami. Atutem takiego ujęcia problemu jest endemiczność krzemienia pasiastego. Nie może on pochodzić z importu, co oznacza, że wszystkie jego fragmenty musiały zostać pozyskane z obszaru Polski i bez wyjątku podlegają zapisom Prawa geologicznego i górniczego, Prawa ochrony środowiska oraz innych ustaw krajowych¹⁰. Ponadto, w świetle poczynionych ustaleń, zasadne jest, żeby dyskusja o potrzebie ochrony złóż kopaliny coraz częściej nazywanej „polskim diamentem” wyszła poza środowisko muzealników i archeologów i nie ograniczała się jedynie do kwestii zachowania prądziejowych kopalń, warsztatów i osad.

Krzemień pasiasty – podstawowe informacje

Jak już wspomniano, krzemień pasiasty jest kamieniem wyjątkowym. Pod względem geologicznym stanowi unikat, minerał występujący tylko na obszarze ograniczonym do kilku gmin na obrzeżach Gór Świętokrzyskich. Należy do skał osadowych, w jego skład wchodzi chalcodon, kwarc, węglan wapnia oraz opal. Ukształtował się w najstarszym wieku późnej jury, zwanym oksfordem (ok. 160 do 155 mln lat temu). Teorii na temat jego powstania jest kilka. Według jednej

z nich, autorstwa naukowców z Państwowego Instytutu Geologicznego, odpowiedzialne za obecny wygląd krzemienia pasiastego były skorupiaki ciepłego morza jurajskiego. Budowały one w miękkim dnie całe systemy korytarzy i nor, w których magazynowały m.in. obumarłe fragmenty roślin. Zawarta w wodzie i w szczątkach organizmów morskich krzemionka wytrącała się w owych zagłębieniach pod wpływem zmian temperatury, ciśnienia i odczynu chemicznego wody. Zastygając przez miliony lat, szczelnie je wypełniała¹¹. Krzemień pasiasty występuje w skale wapiennej w konkrekcjach o różnym kształcie, od kilkunastometrowych owalnych buł, po płaskie „placki” i „bochny”, do podłużnych „płaskurów” wielkości kilku metrów. Tkwi w ławicach wapienia zazwyczaj w postaci jednego lub dwóch poziomów, na różnej głębokości, uzależnionej od upadu warstw skał wapiennych. W przypadku najlepiej pod tym względem rozpoznanego pola eksploatacyjnego – „Krzemionek” głębokość zalegania pokładów krzemienia zmienia się wraz ze złożem wapieni od poziomu równego niemal z powierzchnią ziemi do najgłębszych zadokumentowanych wychodni, sięgających 7-8 m poniżej poziomu gruntu. Złoże wapienia zapada się jednak głębiej, poza zasięg działania neolitycznych górników i nie zostało zadokumentowane, gdzie i na jakiej głębokości kończą się warstwy krzemienionośne. Dostęp do krzemienia pasiastego ułatwiają liczne uskoki tektoniczne odsłaniające jego pokłady.

W przeszłości krzemień pasiasty odegrał po północnej stronie Karpat rolę niebagatelną, stymulując rozwój kontaktów handlowych i zapewniając stabilizację i zamożność społeczności posiadającej jego złoża, podobnie jak bursztyn kilka epok później, w przypadku części południowo-wschodniego wybrzeża Bałtyku. Początki masowego wydobywania konkrekcji krzemiennośnych i wymiany handlowej o rozległym zasięgu tego surowca związany jest z neolityczną kulturą pucharów lejkowatych (IV i III tysiąclecie p.n.e.). Największy rozkwit prądziejowej eksploatacji złóż przypada na okres funkcjonowania kultury amfor kulistych (IV i I. poł. III tysiąclecia p.n.e.), gdy rozprzestrzenienie wyrobów z krzemienia pasiastego sięgnęło obszarów znacznie przekraczających granice dzisiejszej Polski¹². Jeszcze w epoce brązu, w okresie zasiedlenia obszarów wychodni krzemienia przez ludność kultury mierzanowickiej (2200-1600 p.n.e.), krzemień pasiasty używany był jako surowiec do produkcji narzędzi i dystry-

buowany, choć już na dużo mniejszym terytorium niż w neolicie.

Kompleks prądziejowych kopalni w Krzemionkach k. Ostrowca Świętokrzyskiego jest największym i najlepiej zachowanym obiektem tego typu na świecie. Na obszarze 785 000 m² znajduje się ponad cztery tysiące kopalń o różnym systemie wydobywczym, głębokości i zasięgu (jamowe, niszowe, filarowo-komorowe i komorowe), użytkowanych w epoce neolitu i wczesnej

1

epoce brązu. Pierwotnie towarzyszyły im pracownie krzemieniarskie, konstrukcje zabezpieczające szyby, hałdy odpadów krzemiennych i skały płonnej, których relikty również znakomicie się zachowały. W uznaniu uniwersalnych wartości, zarządzeniem Prezydenta RP z dnia 8 września 1994 r.¹³, kompleks architektury wyrobisk związanych z prądziejowym górnictwem położony w Krzemionkach we wsi Sudoł w gminie Bodzechów został wpisany na Listę Pomników Historii. Jednak, jak już wspomniano, nie jest to jedyny zespół prądziejowych kopalni i pracowni obróbki krzemienia pasiastego w rejonie Gór Świętokrzyskich.

Do niedawna charakterystyczny „pasiak” i miejsca jego występowania stanowiły jedynie obiekt zainteresowania archeologów oraz ciekawostkę regionalną bez wymiernej wartości ekonomicznej i funkcjonalnej. Po okresie świetności w prądziejach jego rola jako surowca stała się marginalna. W nowożytności przez krótki okres używany był jako materiał do produkcji skałek karabinowych, ale po zmianach konstrukcji broni palnej stracił także to zastosowanie. Przez dziesięciolecia traktowano go jedynie jako odpad produkcyjny w procesie pozyskiwania skał wapiennych, brukowano nim drogi i używano jego konkrecji w charakterze doraźnego budulca, np. przy konstrukcji podmurówek domów. Współcześnie gospodarcze wykorzystanie krzemienia ze względu na jego własności fizyczne polega na zastosowaniu go jako mielnika w młynach kulowych, a także jako materiału do produkcji okładzin. Zmielone

krzemienie używane są w przemyśle szklarskim, ceramicznym i emalierskim oraz w przemyśle materiałów ściernych. Pasiasta odmiana krzemienia nie różni się pod tym względem od innych jego rodzajów ani pod względem przydatności, ani skali wykorzystania.

Jednak od kilku lat krzemień pasiasty zaczął nabierać coraz większego znaczenia jako kamień ozdobny służący do wyrobu biżuterii, ozdób i obiektów dekoracyjnych. Jego współczesne wykorzystanie w tym zakresie można przyrównać do innej kopaliny, bursztynu, choć wydaje się, że od chwili, gdy biżuteria wykonana z krzemienia zyskała uznanie światowych celebrytów, stał się materiałem dużo bardziej cenionym i pożądanym. Dość trudno jest oszacować rzeczywisty popyt na „pasiak”, jednak można już chyba mówić o wykorzystywaniu go na skalę przemysłową¹⁴. Wydaje się, że krzemień pasiasty przeżywa swój renesans. Jego znajomość jest powszechna, a moda na pamiątki i biżuterię, wykorzystującą jego urodę, nie przemija. O randze, jaką ten minerał zyskał wśród kamieni ozdobnych, świadczy wybór spinek z krzemieniem pasiastym na oficjalne upominki polskiej prezydencji w Radzie Unii Europejskiej. Ważny był tu fakt jednoznacznego powiązania go z Polską, jako jedynym miejscem występowania i dystrybucji.

1. Konkrecja krzemienia pasiastego. Fot. K. Kaptur

1. Banded flint concretion. Photo: K. Kaptur

Status prawny krzemienia pasiastego

Krzemień pasiasty jest kopaliną. Znalazło to odzwierciedlenie w wydawanym cyklicznie przez Państwowy Instytut Geologiczny „Bilansie zasobów kopalin i wód podziemnych w Polsce wg stanu na 31 XII 2009 r.” publikowanym na stronach internetowych Ministerstwa Środowiska¹⁵, gdzie znalazł się również ustęp poświęcony krzemieniom, w tym pasiastemu. Oznacza to, że na jego wydobycie, a także działania polegające na rozpoznawaniu i poszukiwaniu wymagana jest koncesja. Kryterium wydzielenia kopalin z innych utworów geologicznych oparte jest na opłacalności zastosowania ich w gospodarce¹⁶.

Zgodnie z definicją ustawową kopaliny dzielą się na podstawowe i pospolite¹⁷. Do kopalin podstawowych zaliczone zostały m.in. kamienie szlachetne i ozdobne, co dotyczy również krzemienia pasiastego. Ostatecznym potwierdzeniem tych wniosków jest opinia Departamentu Geologii i Koncesji Geologicznych Ministerstwa Środowiska w sprawie statusu krzemienia pasiastego, jego zakwalifikowania oraz możliwości i sposobów ochrony przedstawiona Krajowemu Ośrodkowi Badań i Dokumentacji Zabytków¹⁸, obecnie Narodowemu Instytutowi Dziedzictwa.

Podział kopalin ma znaczenie w przypadku określania organu uprawnionego do wydawania koncesji do ich wydobycia i przekłada się na część problemów administracyjnych związanych ze zwalczaniem nielegalnej eksploatacji. Zgodnie z art. 15 pkt 4 Prawa geologicznego i górniczego pozyskiwanie kopaliny w sposób inny niż koncesjonowana działalność gospodarcza jest zabronione. Wyjątkiem jest przypadek, gdy okazy skał, minerałów i skamielin pozyskiwane są w celach naukowych, kolekcjonerskich i dydaktycznych¹⁹.

Koncesji na wydobycie kopalin podstawowych wymienionych w art. 5 pkt 2 ust. 4 Prawa geologicznego i górniczego (czyli również kamieni ozdobnych) udziela marszałek województwa, a naliczenie kary za ich wydobycie bez wymaganej koncesji należy do właściwego starosty. Karą za nielegalne wydobycie kopalin jest opłata w wysokości osiemdziesięciokrotnej²⁰ stawki opłaty eksploatacyjnej dla danego rodzaju kopaliny pomnożonej przez ilość wydobytego w ten sposób surowca. Przyjmując stawkę opłaty eksploatacyjnej z obwieszczenia Ministra Środowiska na rok 2011,

obowiązującą karą za nielegalne wydobycie krzemienia pasiastego jest kwota co najmniej 270,40 zł²¹ za kilogram. Opłata eksploatacyjna stanowi dochód Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej oraz gminy, na terenie której prowadzona jest działalność wydobywcza.

Przepisy ustawy Prawo geologiczne i górnicze przewidują karę pozbawienia wolności do lat 3, jeśli wydobycie kopaliny bez koncesji spowodowało poważną szkodę w mieniu²². Wydaje się jednak, że standardem w zakresie kar za nielegalne wydobycie kopaliny jest kara grzywny, stosowana zgodnie z art. 119 i 119a wspomnianej ustawy.

Zabytki archeologiczne wykonane z krzemienia pasiastego oraz stanowiska archeologiczne z nim powiązane chronione są zapisami Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Zniszczenie stanowiska archeologicznego, czyli, w języku ustawy, nieruchomego zabytku archeologicznego, zagrożone jest karą pozbawienia wolności do lat 2 lub 5, w zależności od tego, czy sprawca działał umyślnie, czy przypadkowo²³.

Ruchome zabytki archeologiczne stanowią własność Skarbu Państwa bez względu na sposób ich odkrycia. Nie ma znaczenia, czy zostały znalezione przypadkiem, czy pozyskane w trakcie badań archeologicznych lub jakichkolwiek innych działań. Nie podlegają zasiedzeniu ani nie można ich nabyć w dobrej wierze²⁴. Oznacza to, że niezgodne z prawem jest pozyskiwanie takich zabytków oraz handel nimi, który uznawany jest za paserstwo (jeśli osoba kupująca lub sprzedająca nie jest sprawcą przywłaszczenia).

Status rezerwatu w Krzemionkach jako pomnika historii pozwala na zastosowanie w stosunku do niektórych przestępstw dokonanych na jego obszarze szczególnego przepisu kodeksu karnego. Chodzi o artykuł 294 § 2, który za przestępstwo przywłaszczenia, zniszczenia lub paserstwa w stosunku do dobra o szczególnym znaczeniu dla kultury przewiduje karę pozbawienia wolności od roku do lat 10.

W prawie górniczym i geologicznym nastąpią zmiany. Na stronach internetowych Ministerstwa Środowiska dostępny jest tekst nowej ustawy Prawo geologiczne i górnicze z dnia 9 czerwca 2011 r., która zacznie obowiązywać od 1 stycznia 2012 r.²⁵ W ramach zmian przewiduje się m.in. rezygnację z podziału kopalin na podstawowe i pospolite. Na poszukiwanie i rozpoznawanie złóż kamieni ozdobnych nie będzie

już potrzebna koncesja, jednak zostanie utrzymany obowiązek uzyskania koncesji na ich wydobycie. Regulacje ustawowe nie będą dotyczyć pozyskiwania okazów minerałów, skał i skamielin w celach naukowych, kolekcjonerskich i dydaktycznych, prowadzonego bez wykonywania robót górniczych. Nie zmienia się również większość przepisów karnych związanych z nielegalnym pozyskiwaniem kopalin. Jedną z różnic będzie niższa stawka opłaty podwyższonej za wydobycie kopaliny bez koncesji, wynosząca czterdziestokrotność stawki eksploatacyjnej pomnożonej przez ilość wydobytej kopaliny²⁶. Ponadto wybór organu wydającego koncesję na wydobycie kopalin, takich jak krzemień pasiasty, będzie uzależniony od zasobności złoża, wielkości rocznego urobku i metody wydobycia surowca²⁷. Ciekawym przepisem nowej ustawy, który może mieć korzystny wpływ na ochronę dziedzictwa archeologicznego, jest zasada, iż podejmowanie i wykonywanie działalności określonej w ustawie Prawo geologiczne i górnicze jest możliwe jedynie wówczas, jeżeli nie naruszy to przeznaczenia nieruchomości określonego w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego i odrębnych przepisach, a także zapisów studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego²⁸.

Koncesje na wydobycie krzemienia pasiastego

Bez wątpienia do połowy października 2010 r. nie przyznano żadnej koncesji na wydobycie krzemienia pasiastego²⁹. Oznacza to, że cały surowiec znajdujący się na rynku do tego momentu pozyskany został niezgodnie z prawem. Wydaje się, że dotyczyć to może całego krzemienia pasiastego w obrocie handlowym, również obecnie. W maju 2011 r. w mediach pojawiły się doniesienia o pierwszej firmie legalnie wydobywającej krzemień pasiasty, jednak ich wnikliwa analiza wskazuje, że jednak nie uzyskano koncesji na jego wydobycie, a działalność właściciela koncentruje się na pozyskiwaniu skał wapiennych. Na stronach internetowych gminy Śródborze, miejsca występowania surowca najlepiej nadającego się do celów jubilerskich, pojawiła się informacja zatytułowana „Dwie koncesje na krzemień pasiasty”, lecz również dotyczy ona podmiotów zajmujących się poborem kamienia wapiennego. Wydaje się, że te doniesienia opisują sytuację pozyskiwania „pasiaka”

jako kopaliny towarzyszącej³⁰, niejako przy okazji. Niestety, wbrew tytułowi, nie udało się w nich odnaleźć informacji, czy została wydana koncesja na wydobycie krzemienia, która wymagana jest również w przypadku kopalin towarzyszących.

Odpowiednikami służb ochrony zabytków w zakresie geologii są organy administracji geologicznej, do których zalicza się Ministra Środowiska działającego przy pomocy Głównego Geologa Kraju, marszałków województw działających przy pomocy geologów wojewódzkich oraz starostów, w których imieniu działają geolodzy powiatowi. Zgodnie ze statusem krzemienia pasiastego jako kopaliny podstawowej udzielanie koncesji na jego wydobycie należy do marszałka województwa, a naliczenie kar za nielegalne wydobycie – do starosty.

Rola administracji samorządowej, a zwłaszcza starosty, a więc geologa powiatowego za pośrednictwem którego działa, jawi się jako kluczowa w procesie zapobiegania, zwalczania i kontroli wydobycia kopalin. Wnikliwą analizę procederu nielegalnego pozyskiwania kopalin ujęto w raporcie przygotowanym przez Państwowy Instytut Geologiczny na zlecenie Ministerstwa Środowiska³¹. Z danych zebranych za lata 2002-2006 wynika, że braki kadrowe służb geologicznych i problemy prawno-administracyjne są głównymi powodami niedostatecznej wykrywalności i nieskuteczności zwalczania rabunkowego wydobycia kopalin. W województwie świętokrzyskim w roku 2007 tylko trzy z czternastu powiatów zatrudniały geologa powiatowego³². Rejon ten nie stanowi wyjątku, podobne proporcje obsady stanowisk administracji geologicznej najniższego szczebla powtarzają się w skali całego kraju, jednak świętokrzyskie plasuje się w czołówce województw, w których umorzono najwięcej spraw o nielegalną eksplorację złóż³³. Statystyki wskazują, że w opisywanym okresie zaledwie ¼ ujawnionych spraw została zakończona naliczeniem kary. Najczęstszą przyczyną umorzeń były problemy z udowodnieniem winy osobie prowadzącej nielegalną działalność i z ustaleniem rzeczywistej ilości wydobytej kopaliny. Innym powtarzającym się powodem była trudna sytuacja materialna sprawcy i niemożność egzekucji kary, która często wielokrotnie przekraczała jego majątek³⁴. Umorzenia następowały również z powodu niskiej szkodliwości społecznej czynu, gdy ilość wydobytej kopaliny była niewielka, a także w przypadkach,

gdy wydobywanie dokonywane było przez osoby trzecie, a więc bez zgody i wiedzy właścicieli nieruchomości³⁵.

Istotnym problemem może być fakt, że postępowanie administracyjne w opisywanych sprawach może stanowić obciążenie finansowe dla powiatu (m.in. pomiary geodezyjne, koszty powołania biegłych), który jest za nie odpowiedzialny, a jednocześnie nie uczestniczy w podziale środków z nałożonych kar. Obecnie pieniądze przekazywane z opłat eksploatacyjnych przechodzą w 60% na rzecz gminy, na terenie której prowadzona jest działalność, a w 40% na rzecz Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej³⁶, co może negatywnie przekładać się na decyzje administracji powiatowej odnośnie do zaangażowania administracyjnego i finansowego w sprawy dotyczące koncesji na wydobywanie kopaliny.

Kolejnym wykazanim w raporcie mankamentem systemu jest brak egzekucji zasądzonych już kar, a nawet opłat koncesyjnych. Wpłaty dokonywane w terminie przez przedsiębiorców, dla których organem koncesyjnym był starosta, były nieliczne i wynosiły niecałe 30%, a zaległości w opłatach wyniosły prawie 60%, natomiast wpłaty z kar za nielegalną eksploatację kopaliny stanowiły zaledwie 19% należnych kwot³⁷.

Problemy administracji geologicznej w zakresie nielegalnej eksploatacji kopaliny ludzko przypominają te, z którymi boryka się służba ochrony zabytków w sytuacji rabunkowych wykopalisk archeologicznych. Podobieństwa mogą ułatwić ewentualną współpracę obu organów w przyszłości, tym bardziej że podnoszona w raporcie potrzeba edukacji, której realizacja ma zwiększyć świadomość społeczną w zakresie ochrony złóż kopaliny³⁸, dotyczy w równym stopniu dziedzictwa archeologicznego.

Wnioski

Od chwili obrony tekstu pracy dyplomowej realia związane z podjętą w niej tematyką uległy zmianom. Wydaje się, że są to zmiany na lepsze. Ochrona pola eksploatacyjnego w Krzemionkach stała się bardziej skuteczna – ostatni udokumentowany przypadek zniszczeń dokonanych przez poszukiwaczy krzemienia na obszarze rezerwatu miał miejsce jesienią 2010 r.³⁹ Dwie instytucje naukowe rozpoczęły nowoczesną inwentaryzację naukową prądziejowych kopalni krzemienia w celu poddania ich skutecznej ochronie konserwatorskiej⁴⁰.

Administracja geologiczna potwierdziła status krzemienia pasiastego i świadoma jest jego znaczenia dla dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego. Lokalny samorząd (zwłaszcza władze gminy Śródborze) oraz przedsiębiorcy związani zawodowo z pozyskiwaniem kopaliny w rejonie Gór Świętokrzyskich wykazują daleko wyższe niż przed rokiem zrozumienie korzyści związanych z legalnym wydobywaniem krzemienia, znajomość statusu prawnego tej kopaliny i wynikających z niego obowiązków, a także roli, jaką mógłby odegrać w promocji regionu. Na podstawie doniesień medialnych nie można jednak określić, czy pierwsza koncesja na wydobywanie „pasiaka” została już wydana, czy pozostaje jeszcze w sferze zawansowanych przygotowań.

Opisane zmiany przyczynią się do zwiększenia skuteczności ochrony złóż krzemienia pasiastego, w tym również stanowisk archeologicznych związanych z jego użyciem w pradziejach. Nie można jednak oczekiwać, że bez kontynuacji działań nakierowanych na ochronę tej kopaliny problem zostanie zażegnany. Nielegalną eksploatacją krzemienia pasiastego zajmowali się głównie okoliczni mieszkańcy, znający teren i rozmieszczenie złóż. Stwarza to ogromne problemy w zwalczaniu tego procederu i ograniczaniu czarnego rynku. Dopóki bilans pożytków dla regionu, jakie mogą płynąć z kontrolowanej eksploatacji krzemienia, nie stanie się w świadomości społeczności lokalnych korzystniejszy od doraźnej sprzedaży surowca wszystkim chętnym, problem będzie istniał. Rozwiązaniem mogą być kampanie społeczne na rzecz potencjału turystycznego regionu, w którym występuje krzemień pasiasty, oraz próba zbudowania zbiorowej odpowiedzialności za stan jego zasobów. Działania te powinny mieć charakter systemowy i doprowadzić do współpracy wszystkich środowisk związanych zawodowo z omawianą problematyką. Wydaje się, że wstępne porozumienie nastąpiło już w 2007 r., kiedy to w dniu 12 października pod patronatem marszałka województwa świętokrzyskiego, burmistrza miasta Sandomierza, przewodniczącego rady nadzorczej firmy jubilerskiej W. Kruk S.A. oraz prezesa Stowarzyszenia Twórców Form Złotniczych w Sandomierzu odbyła się sesja jubileuszowa „35 lat krzemienia pasiastego w biuletterii”, poświęcona m.in. potrzebie jego ochrony i promocji. W spotkaniu tym brali udział przedstawiciele samorządu województwa świętokrzyskiego, muzealnicy z Krzemionek i Sandomierza oraz przedstawiciele

środowiska jubilerów. W opinii autora do przedstawionego zespołu w przyszłości powinni dołączyć przedstawiciele administracji geologicznej i służb ochrony zabytków, przedstawiciele policji oraz gmin, na obszarze których znajdują się złoża krzemienia, w celu wypracowania i wdrożenia wspólnej strategii dotyczącej zarządzania zasobami krzemienia pasiastego. Zmiany, które nastąpiły przez ostatni rok, pozwalają z nadzieją patrzeć w przyszłość, ale wciąż nie zapewniają należytego bezpieczeństwa prądziejowym osadom, warsztatom

i kopalniom. Należy kontynuować dobre praktyki, jednak inicjatywa w tym względzie oraz koordynacja działań powinny należeć do samorządu i administracji państwowej województwa świętokrzyskiego. ■

Mgr Marcin Sabaciński, archeolog, absolwent Uniwersytetu Warszawskiego oraz studiów podyplomowych „Ochrona i zarządzanie dziedzictwem archeologicznym” na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu. Pracuje w Dziale Archeologii Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Specjalizuje się w dziedzinie zagrożeń dla zabytków.

Przypisy

- 1 Studium jest wspólnym przedsięwzięciem Instytutu Prahistorii Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz Narodowego Instytutu Dziedzictwa (do 31 grudnia 2010 r. Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków).
- 2 Marcin Sabaciński, *Krzemień pasiasty jako kopalina. Głos w dyskusji o ochronie rezerwatu archeologiczno-przyrodniczego w Krzemionkach koło Ostrowca Świętokrzyskiego*, „Ostrowieckie Zeszyty Naukowe”, t. 2, 2010, s. 5-15.
- 3 Chodzi przede wszystkim o artykuły z kieleckiej „Gazety”, autorstwa Marcina Sztandery, *Złodzieje niszczą rezerwat. Szukają krzemienia* z 10.10.2007 r. i *Wpadli złodzieje krzemienia pasiastego* z 3.03.2008 r.
- 4 Pozostałości prądziejowego górnictwa krzemienia pasiastego to stanowiska: „Księża Rola Duża”, „Księża Rola Mała”, „Ostroga”, „Borownia” w Rudzie Kościelnej w powiecie ostrowieckim, „Skałecznicza Duża”, „Skałecznicza Mała” w Teofilowie, „Korycizna” w Wojciechówce, „Krunio” w Łysowodach w powiecie opatowskim, w województwie świętokrzyskim oraz „Dworskie” w Kolonii Deredzice w powiecie radomskim, w województwie mazowieckim. Dane o tych stanowiskach oraz informacje o rabunku kopalń „Borownia” i „Korycizna” pochodzą z korespondencji Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich i KOBiDZ z czerwca 2009 r. Informacje te zostały zebrane przez dra Janusza Budziszewskiego z UKSW. Obecnie w ramach programu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego Dziedzictwo Kulturowe priorytet 5 „Ochrona zabytków archeologicznych” realizowane jest zadanie „Dokumentacja zagrożonych kopalń krzemienia pasiastego metodami nieinwazyjnymi”, a także zadanie „Badania prądziejowych kopalń krzemienia z użyciem LIDAR”. Wyniki tych prac pozwolą na odpowiednie zainwentaryzowanie większości zagrożonych stanowisk archeologicznych tego typu. Obecnie mapy geologiczne pozwalają na lokalizację potencjalnych złóż krzemienia pasiastego, a co za tym idzie, obszarów potencjalnego występowania stanowisk archeologicznych związanych z jego eksploatacją. Współczesna metodyka badawcza daje możliwość ich rozpoznania i wydzielenia (za: J. Budziszewski, *Metodyka badań kopalń krzemienia*, [w:] *Metody badań archeologicznych stanowisk produkcyjnych-górnictwo krzemienia*, red. W. Borkowski, Warszawa 2000, s. 20).
- 5 Dziękuję za informację p. Witoldowi Migalowi z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie i p. Katarzynie Pyżewicz z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- 6 M. Sztandera, *Złodzieje niszczą rezerwat. Szukają krzemienia*, „Gazeta Kielce”, 10.10.2007 r.
- 7 M. Sztandera, *Wpadli złodzieje krzemienia pasiastego*, „Gazeta Kielce”, 03.02.2008 r.
- 8 Nieruchomy zabytek archeologiczny to określenie stanowiska archeologicznego w języku Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. W artykule oba określenia będą używane zamiennie.
- 9 Zgodnie z art. 35 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. wszystkie zabytki archeologiczne z obszaru Polski bez względu na sposób odkrycia stanowią własność Skarbu Państwa. Ponadto nie podlegają zasiedzeniu w rozumieniu art. 174 kodeksu cywilnego ani nabyciu w dobrej wierze w trybie art. 169 kodeksu cywilnego (M. Cherka i in., *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Warszawa 2010, s. 169).
- 10 Można przewidzieć sytuację przywiezienia z zagranicy surowca lub zabytków z krzemienia pasiastego, które znalazły się tam w przeszłości, ale nie da się wykorzystywać takiego postępowania jako sposobu na zapewnienie sobie skutecznej alibi do działań w szarej strefie.
- 11 G. Pieńkowski, J. Gutowski, *Geneza krzemieni górnego oksfordu w Krzemionkach Opatowskich*, [w:] „Tomy Jurajskie”, t. 2, 2004, s. 29-36.
- 12 T. Wiślański, *Dalszy rozwój ludów neolitycznych. Plemiona kultury amfor kulistych*, [w:] „Prahistoria Ziem Polskich”, t. 2, Neolit, red. W. Hensel, Wrocław 1979, s. 290.
- 13 MP z dnia 16 września 1994 r., nr 50, poz. 419.
- 14 Przykładowo, w wywiadzie z Anną Orską, twórczynią kolekcji biżuterii w firmie jubilerskiej W. Kruk, pojawiła się informacja o masie surowca wykorzystanego jedynie do prób technologicznych, określonej na ok. 100 kg (<http://exclusiv.pl/styl/wywiad-z-anna-orska-tworczynia-kolekcji-krzemien-pasiasty/336>).
- 15 *Bilans zasobów kopalni i wód podziemnych w Polsce wg stanu na 31 XII 2009 r.* http://www.pgi.gov.pl/surowce_mineralne/Do_pobrania.htm.
- 16 Definicja kopaliny [za: W. Glapa, J.I. Korzeniowski, *Mały leksykon górnictwa odkrywkowego*, Wrocław 2005, s. 43]: „Kopalina – utwór geologiczny występujący wewnątrz skorupy ziemskiej lub na jej powierzchni, który może znaleźć opłacalne zastosowanie gospodarcze; kopalina wydobyta ze złoża staje się surowcem”. W rozumieniu ustawy złożem kopaliny jest takie naturalne nagromadzenie minerałów i skał oraz innych substancji stałych, gazowych i ciekłych, których wydobywanie może przynieść korzyść gospodarczą; (Ustawa

- z dnia 4 lutego 1994 r., Prawo geologiczne i górnicze, Dz.U. 1994, nr 27, poz. 96 ze zm.).
- 17 Art. 5 p.1 ustawy Prawo geologiczne i górnicze (Dz.U. z 1994 r. nr 27, poz. 96 ze zm.).
- 18 Pismo z dnia 15.09.2010 r., nr DGiKGgs-472-62/44318/10/AS.
- 19 Art. 4 ustawy Prawo geologiczne i górnicze (Dz.U. z 1994 r. nr 27, poz. 96 ze zm.).
- 20 Art. 85a ustawy Prawo geologiczne i górnicze (Dz.U. z 1994 r. nr 27, poz. 96 ze zm.).
- 21 Według załącznika do obwieszczenia Ministra Środowiska z dnia 5 sierpnia 2010 r. w sprawie górnych i dolnych granic stawek opłat eksploatacyjnych na rok 2011 jednostką miary dla kamieni półszlachetnych i ozdobnych jest kilogram, a opłaty eksploatacyjne za jednostkę wynoszą od 3,38 zł do 16,76 zł.
- 22 Ustawa Prawo geologiczne i górnicze.(Dz.U. z 1994 r. nr 27, poz. 96 ze zm.)
- 23 Art. 108 p.1 i 2 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 roku (Dz.U. z 2003 r. nr 162, poz. 1568 ze zm.).
- 24 *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, red. M. Cherka, Warszawa 2010, s. 169.
- 25 http://www.mos.gov.pl/kategoria/250_prawo/
- 26 Aktualnie obowiązująca stawka to osiemdziesięciokrotność stawki opłaty eksploatacyjnej. Zmianę należy ocenić pozytywnie. Jedną z głównych przyczyn umorzeń w sprawach o nielegalne pozyskiwanie kopalin była niemożność egzekucji kary, która bardzo często przekraczała wielokrotnie majątek sprawcy.
- 27 Jeśli obszar udokumentowanego złoża nieobjętego własnością górnictwem nie przekroczy 2 ha, a roczne wydobycie nie przekroczy 20 000 m³ i będzie prowadzone metodą odkrywkową bez środków strzałowych, koncesji udzieli starosta. W innych przypadkach koncesji będzie udzielał marszałek województwa lub w sytuacji kopalin wymienionych w art. 10 ust. 1 nowej ustawy (większości kopalin objętych własnością górnictwem) oraz kopalin pozyskiwanych w granicach obszarów morskich RP, będzie to minister właściwy do spraw środowiska (art. 22 nowej ustawy Prawo geologiczne i górnicze).
- 28 Art. 7 nowej ustawy Prawo geologiczne i górnicze.
- 29 Informacja ta pochodzi z pisma Głównego Geologa Kraju do Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 14 października 2010 r. (DGiKGGP-073-09/48806/10/PŚ).
- 30 Kopalina towarzysząca – kopalina współwystępująca w granicach lub bliskim sąsiedztwie złoża kopaliny głównej, która może być eksploatowana równolegle z kopaliną główną, a nie kwalifikuje się do samodzielnej eksploatacji. Kopalina główna – kopalina o wyraźnie wyższej wartości ekonomicznej lub użytkowej w stosunku do innych kopalin z nią współwystępujących [za: W. Głapa, J. I. Korzeniowski, jw., s. 43-44].
- 31 Raport dr Kamilli Olejniczak i Barbary Bańkowskiej-Zajączkowskiej powstał jako uzupełnienie opracowania Wyższego Urzędu Górniczego pt. „Informacja o zakresie i skutkach nielegalnej eksploatacji kopalin” o informacje uzyskane od geologów powiatowych. Opublikowany został na stronach internetowych Państwowego Instytutu Geologicznego, który zrealizował opracowanie na zamówienie Ministerstwa Środowiska.
- 32 K. Olejniczak, B. Bańkowska-Zajączkowska, Uzupełnienie opracowania wykonanego przez Wyższy Urząd Górniczy, pt. „Informacja o zakresie i skutkach nielegalnej eksploatacji kopalin”, o dane pochodzące od geologów powiatowych. Ekspertyza dla Ministerstwa Środowiska, Warszawa 2007, s. 10.
- 33 W badanym okresie najwięcej spraw w stosunku do ujawnionych przypadków nielegalnej eksploatacji kopalin na terenie danego województwa umorzonych zostało w województwach warmińsko-mazurskim, świętokrzyskim i podkarpackim. Najmniej umorzono ich w województwach małopolskim i lubuskim. K. Olejniczak, B. Bańkowska-Zajączkowska jw., s. 15.
- 34 K. Olejniczak, B. Bańkowska-Zajączkowska, jw., s. 15, 17.
- 35 K. Olejniczak, B. Bańkowska-Zajączkowska, jw., s. 14.
- 36 K. Olejniczak, B. Bańkowska-Zajączkowska, jw., s. 4.
- 37 K. Olejniczak, B. Bańkowska-Zajączkowska, jw., s. 20.
- 38 K. Olejniczak, B. Bańkowska-Zajączkowska, jw., s. 17.
- 39 Informacja ta została mi przekazana przez pracowników muzeum w Krzemionkach w połowie 2010 r. Od wiosny 2010 r. w miejscach najbardziej zagrożonych rabunkiem krzemienia pojawiają się patrole. Zatrzymano i skazano również dwóch sprawców rabunku krzemienia.
- 40 P. przyp. 4. Warszawski oddział Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich w bieżącym roku prowadzi inwentaryzację pięciu pól górnictwem związanych z krzemieniem pasiastym poza granicami rezerwatu w Krzemionkach, natomiast Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego realizuje lotnicze skanowanie laserowe na obszarze występowania relikwów pradziejowego górnictwa (ok. 50 km²).

Summary

Relics of primeval mining in the region of the Świętokrzyskie Mountains in the context of exploitation of striped flint deposits. Legal & conservation issues

Striped flint is a unique mineral occurring only in a few communes bordering the Świętokrzyskie Mountains. In the Neolithic Age and in the early Bronze Age, intense primeval settlement developed in the region in connection with the use of this raw material. Within the area of its outcrop, numerous mines, production and dwelling settlements were built and functioned with varying intensity for hundreds of years. A unique complex of striped flint mines and related excavation and processing infrastructure was established in Krzemionki,

where around four thousand mine shafts with various constructions and of various widths and depths as well as relics of flint production workshops, shaft protection structures and waste heaps have survived till now. It is the best preserved and biggest mining complex from the early Stone Age in the world, and currently has historic monument status. Krzemionki and other primeval archaeological sites connected with the excavation and utilisation of striped flint have been endangered by destruction due to the illegal exploitation of flint over the last few years. Striped flint has become an extremely fashionable and desirable type of material for the production of souvenirs, decorations and jewellery, and the demand for it is still growing. This article presents the legal possibilities to control the illegal acquisition of striped flint in connection with applicable provisions of Mining and Geological Law and its legal status as a mineral.